

І. В. Зоценко, М. А. Васильєва, Д. В. Січінава

НОВА ЕПІГРАФІЧНА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦІ КИЄВА *

Розглянуто фрагмент амфори з графіті з поселення Феофанія, знайденого під час розкопок Архітектурно-археологічної експедиції у 2016 р.

Ключові слова: Київ, Київська Русь, поселення Феофанія, епіграфіка, амфори з графіті.

ВСТУП

Амфори є однією з наймасовіших категорій імпортованих виробів, які надходили до Русі з Візантії та Причорномор'я впродовж X—XIII ст. Фрагменти амфор і повністю вцілілі зразки траплялися у всіх великих і багатьох маленьких давньоруських містах (Куза 1989, с. 128). Вони є достатньо чітким хронологічним індикатором (більшість амфор на Русі датуються XI — першою половиною XIII ст.), а також дають інформацію про торговельні зв'язки, соціальну та майнову стратифікацію суспільства (Коваль 2003, с. 340).

У 2016 р. Архітектурно-археологічна експедиція розпочала рятівні дослідження комплексу давньоруських пам'яток у Феофанії на півдні нинішнього Києва (рис. 1). Він складається з двох поселень і городища, які становили важливу ланку в оборонній системі давньоруського Києва та розміщувалися на давньому торговому шляху до літописного Василєва. Роботи 2016 р. були зосереджені на поселенні Феофанія 2, де було закладено три розвідувальні траншеї та 10 розкопів. Досліджено низку житлових будівель, господарських

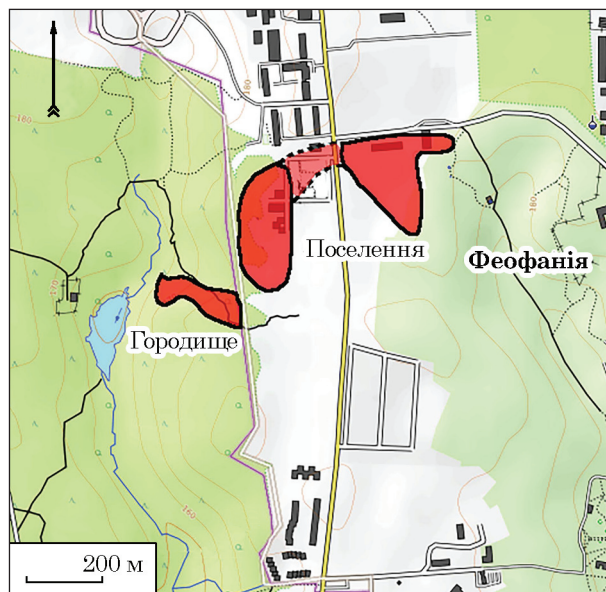

Рис. 1. Схема розташування пам'яток

споруд і ям. Усі об'єкти датовано XI—XIII ст. Крім матеріалу, характерного для сільських поселень, виявлено статусні речі, притаманні міському аристократичному середовищу.

Значна кількість фрагментів і розвалів амфорної тари, виявлених під час дослідження поселення, ще раз підтверджують порівняно високий соціальний рівень мешканців поселення. Одним з яскравих артефактів, які представляють імпортований посуд, є стінка амфори з графіті, що походить з культурного шару XII—XIII ст.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАХІДКИ

Фрагмент верхньої частини тулуба рифленої амфори з щільної червоної алевритової глини

* Працю Д. В. Січінави виконано в Інституті слов'янознавства РАН за рахунок гранту Російського наукового фонду (проект № 19-18-00352).

The research by Dmitri Sitchinava is conducted in the Institute of the Slavic Studies and supported by the Russian Scientific Fund (project 19-18-00352).

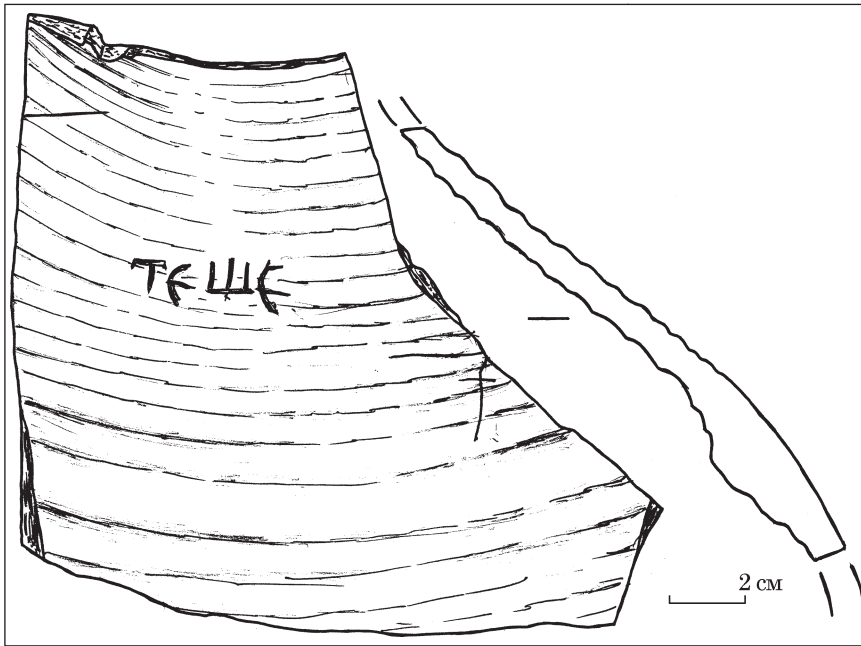

Рис. 2. Феофанія 2; уламок амфори з графіті

і поодинокими червоними включеннями, вкриття ззовні жовтим ангобом. Розміри уламка 16 × 14 см. Характерне потовщення профілю вказує, що фрагмент прийшовся на місце стикування двох частин тулуба амфори. На ньому чітко видно прокреслений напис «ТЄЩЕ» (рис. 2).

Згідно з Н. Гюнсенін, цей фрагмент, за характером рифлення і кольором глини, належить до типу 4. Це широкі амфори «грушоподібної» форми, що звужуються донизу. Середня висота їх становить 31—60 см, діаметр 31—49 см (Gunsenin 1993). За класифікацією І. В. Волкова, належить до «трапезундської групи» (з «дугоподібними ручками»). Колір глини і наявність ангобу уможливають зарахування фрагмента до першого типу, широко розповсюдженого на території Русі (Волков 1996, с. 91—92). Головними відмінностями його є колір (від червоного до жовтого), домішки слюди й дрібні мінеральні домішки (в основному гострокутні зерна кварцу і польового шпату).

Стосовно місця виготовлення амфор цього типу є дві діаметрально протилежні гіпотези. І. В. Волков вважає, що такі амфори виготовляли в околицях Трапезунда, де знаходився центр виноробства й експорту вина. Іншу гіпотезу висунула турецька дослідниця Н. Гюнсенін, яку підтримують українські (В. В. Булгаков, Л. В. Седікова) і російські археологи (А. І. Романчук, А. В. Сазанов). Вона припускає, що амфори цього зразка виготовляли на узбережжі Мармурового моря неподалік Константинополя, у м. Ганосі, де виявлено сліди їхнього виробництва, датовані XI ст. Найбільше поширення таких амфор припадає на XII—XIV ст.

НАПИС І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

На амфорі чітко читаються чотири літери «ТЄЩЕ». За словником давньоруської мови І. І. Срезневського, *теша* — це «черевна частина

туші риби» (1903, с. 956). Однак перспективнішим видається вважати напис власницьким і вбачати в ньому ім'я з антропонімічним коренем *Тѣх-*, добре відомим у домонгольській Русі: *Тѣшила* — новгородська берестяна грамота № 348; варіант чоловічого морфологічного роду *Тѣшилъ* — дерев'яна бирка № 5; *Тѣшата* — новгородська берестяна грамота № 905; *Тѣхонъ* — № 929; *Тѣшенъ* — № 392; *Тѣшая* — присвійне ім'я від прямо не засвідченого імені *Тѣхъ*, цебто «дружина Тіха», берестяна грамота з Старої Русі № 21 (див. покажчик Зализняк 2004, словник М. М. Тупікова та ін.). Відоме також ім'я *Вомѣхъ*, зокрема у західних слов'ян. У такому разі у написі використано побутову графіку (з заміною *ѣ* на *e*), також відому на берестяних грамотах із Звенигорода Галицького. Ця заміна мала суто графічний характер і не була пов'язана зі збігом відповідних фонем.

Ім'я *Тѣша*, можливо, представлено у новгородській берестяній грамоті 776, хоча це сумнівно; у новгородській Писцевій книзі представлено топонім *Тешино* (Зализняк 2004, с. 308). Утім, якщо в обговорюваному написі бачити словоформу саме імені *Тѣша* (родовий або давальний відмінок *Тѣшѣ* з заміною обох ятей на *e*), то це перечить його київському походженню: закінчення *-ѣ* було характерним для давньон Новгородського діалекту, у Києві ця форма мала би вигляд *Тѣши*. Крім того, для подібних написів така відмінкова форма менш імовірна, ніж присвійна форма або просто називний відмінок.

На думку авторів, імовірними є такі версії.

1. У написі представлено присвійний прикметник середнього роду від імені *Тѣхъ*, побічно засвідченого в берестяній грамоті з Старої Русі № 21. *Тѣше* означає «таке, що належить Тіхові», «Тіхове». Це найпростіша й найвірогідніша версія, вона не вимагає ніяких виправлень і кон'єктур.

2. Перед нами форма родового відмінка від жіночого імені *Тъшая*, тобто «дружини Тіха», «Тіховой» (дивись вище). У цьому разі вибір родового відмінка нормальний, оскільки *Тъшая* — вже присвійна форма. У стандартній графіці й морфології ця форма виглядала б як *Тъшеѣ*. У такому разі останню голосну помилково не повторено (менш імовірно, що перед нами закінчення *-ei* без позначення йоти, оскільки в українській мові закінчення Р. од. жін. досі є двоскладовим).

3. У написі представлено недописане ім'я власника *Тъше(нѣ)*, засвідчене в новгородській берестяній грамоті 392, або присвійна форма від нього.

Найвірогіднішим іменником при присвійному прикметнику «ТЄШЄ», очевидно, слід вважати ВІНО.

АМФОРА З ФЕОФАНІЇ 2 У КОЛІ ІНШИХ ЗНАХІДОК З ГРАФІТІ

Знайдено чимало амфор з графіті. Частина з них заслугове особливої уваги, адже написи на них є подібними до нашого графіті.

Однією з найвідоміших є амфора з розкопок Д. А. Авдусіна 1949 р. біля с. Гнъоздово Смоленської обл. Напис на ній «Гороухща» вважається найдавнішим і датується X ст. (Авдусин, Тихомиров 1950). Існує безліч інтерпретацій прочитання цього графіті: ГОРОУХША, ГОРОУШНА, ГОРОУХЩА, ГОРОУНША, ГОРОУН'А (Мединцева 1998, с. 185). У тлумаченні цього напису археологи розходяться: одні вважають, що це вміст посудини — гірчичне насіння чи гірчична олія, нафта (пальне); інші схиляються до думки, що це ім'я власника. Розбіжності спричинено тим, що графічні особливості напису на амфорі з Гнъоздово унеможливають достовірно прочитати його і однозначно тлумачити.

Проте відомі амфори з графіті, де інтерпретація напису не викликає таких палких дискусій. Наприклад, «Ярополче вино», «Мстиславова корчага» засвідчують власність князів, які, на думку Т. Нунена, були головними імпортерами вина та олії, відтак і амфорної тари (Noonan, Kovalev 1997, р. 85). Вони мали достатньо коштів, аби споживати такі продукти, а також пригощати свою дружину на бенкетах.

Амфору з графіті «Мстиславова корчага» знайдено в 1975 р. під час розкопок на Подолі (Толочко 1978, с. 96). Напис розташований півколом у верхній частині посудини, між її ручками. Прагнення автора розмістити напис між ручками призвело до скорочення майже всіх голосних букв. Цей напис зацікавлює ще й тим, що слово «МСТСЛВЛ» написано дрібними буквами, а «КРЧГЪ» — великими.

Ще один напис, схожий за змістом до попереднього, виявлено під час розкопок княжого двору в м. Пінськ. Він складається з двох слів «[Я]рополче вино» і датується XI—XII ст. (Равдіна 1957, с. 37). Т. В. Равдіна вважає, що ця амфора належала Ярополку Ізяславовичу, що

володів Турово-Пінським князівством і помер у 1086 р. Б. О. Рибаків датував цей фрагмент кінцем XII ст. і пов'язав напис з пінським князем Ярополком Георгійовичем, який святкував своє весілля у Пінську 1192 р. (Рыбаков 1964, с. 34).

Поряд з князями був ще один імпортер виноградного вина — християнська церква, яка була одним з найстабільніших, хоча й не найбільшим імпортером. У 1939 р. під час розкопок у Софійському соборі Києва у вівтарній частині було знайдено фрагменти великої амфори. Напис складається з двох рядків і читається так: «Бело в[ино] зокова». С. О. Висоцький вважав, що звучання слова «зокова» дуже нагадує відоме з давньоруських джерел «сочиво» (1985, с. 106). Можливо, ця амфора призначалася для церковного вина, проте археологам досі не відомо, де його зберігали, бо церковних погребів не виявлено. На думку Т. Нунена, церковне вино могло зберігатися в погребях священнослужителів церкви, князів чи іншої знаті, які не рідко приносили його в церкву як пожертву (Noonan, Kovalev 1997, р. 84).

Окремі амфори могли використовуватися в побуті непривілейованим населенням, оскільки значна кількість амфорної тари перевищувала потреби покупців-імпортерів. Таким чином, можна припустити, що надлишок порожніх амфор міг потрапляти на внутрішній ринок. Це засвідчено знахідками уламків амфор з графіті, що вказують на імена власників — «Гаврило», «Павло», «Олекса» (Висоцький 1985, с. 106—107). На наш погляд, це може бути кінець присвійного прикметника (Ла)зоково «таке, що належить Лазкові, Лазореві».

Такі імена є слов'янськими народними, а не княжими. Відповідно, можна дійти висновків, що власниками цих амфор були звичайні селяни і міщани.

Також є група написів, які відносяться до настанов, наприклад, «Бди копань» (с. Казимировичі, Київська обл.), де йдеться про нагадування дотримуватися міри. Є також графіті «Благодатнейша полна корчага сия» (Київ).

ВИСНОВКИ

Отже, інформативність амфор характеризується не тільки своїми функціями чи залишками їхнього вмісту, а й тим, що на них не рідко лишали графіті. На амфорах робилися різні написи, які можна поділити на такі: вказівка вмісту чи назва продукту, ім'я власника, написи-настанови.

Можна припустити, що графіті з поселення Феофанія 2 вказує на ім'я власника амфори, а не на її вміст. Загалом фрагмент амфори відіграє велику роль у вивченні зовнішніх зв'язків і підтверджує високий статус мешканців цього поселення. Подібні епіграфічні матеріали є значущими і у вивченні писемності Давньої Русі, і русько-візантійських взаємин у часи розквіту Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А., Тихомиров, М. Н. 1950. Древнейшая русская надпись. *Вестник АН СССР*, 4, с. 74-76.

Волков, И. В. 1996. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 10: Материалы научной конференции, 23—25 января 1996 г., с. 90-104.

Высоцкий, С. А. 1985. *Киевские граффити XI—XVII вв.* Киев: Наукова думка.

Зализняк, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект.* Москва: Языки славянской культуры.

Коваль, В. Ю. 2003. *Амфоры византийского круга в Средневековой Руси X—XIII вв.* Москва: Наука.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси.* Москва: Наука.

Медынцева, А. А. 1998. Надписи на амфорной керамике X — начала XI вв. и проблема происхождения древнерусской письменности. В: Кукушкин, Ю. С. (ред.). *Культура славян и Русь.* Москва: Наука, с. 176-196.

Равдина, Т. В. 1957. Надпись на корчаге из Пинска. *Краткие сообщения ИИМК*, 70, с. 150-153.

Рыбаков, Б. А. 1964. *Русские датированные надписи XI—XIV вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1—44.

Срезневский, И. И. 1903. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.* Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской АН, III.

Толочко, П. П. 1978. Нове у вивченні Києва. *Археологія*, 26, с. 84-100.

Gunsenin, N. 1993. Ganos: centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine. *Anatolia antique*, 2, p. 193-201.

Noonan, T. S., Kovalev, R. K. 1997. Prayer, Illumination and Good Times: the Export of Bizantium Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times. Helsinki: Bizantium and the North (1995—1997). *Acta Bizantia Fennica*, 8, p. 73-95.

REFERENCES

Avdusin, D. A., Tikhomirov, M. N. 1950. Drevneyshaya russkaya nadpis. *Vestnik AN SSSR*, 4, s. 74-76.

Volkov, I. V. 1996. Amfory Novgoroda Velikogo i nekotoryye zametki o vizantiysko-russkoy torgovle vinom. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istoriia i arkheologiya*, 10: Materialy nauchnoy konferentsii. 23—25 yanvaria 1996 g., s. 90-104.

Vysotskiy, S. A. 1985. *Kievskie graffiti XI—XVII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Zalizniak, A. A. 2004. *Drevnenovgorodskiy dialekt. 2-e izdaniie, pererabotannoie s uchetom materiala nakhodok 1995—2003 gg.* Moskva: Iazyki slavyanskoy kultury.

Koval, V. Yu. 2003. *Amfory vizantiyskogo kruga v Srednevekovoy Rusi X—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevney Rusi.* Moskva: Nauka.

Medyntseva, A. A. 1998. Nadpisi na amfornoy keramike X — nachala XI vv. i problema proiskhozhdeniia drevnerusskoy pismennosti. In: Kukushkin, Iu. S. (ed.). *Kultura sloviai i Rus.* Moskva: Nauka, s. 176-196.

Ravdina, T. V. 1957. Nadpis na korchage iz Pinska. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 70, s. 150-153.

Rybakov, B. A. 1964. *Russkiiye datirovannyye nadpisi XI—XIV vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E I—44.

Sreznevskiy, I. I. 1903. *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pismennym pamyatnikam.* Sankt-Peterburg: Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy AN, III.

Tolochko, P. P. 1978. Nove u vuvchenni Kyieva. *Arkheologiya*, 26, s. 84-100.

Gunsenin, N. 1993. Ganos: centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine. *Anatolia antique*, 2, p. 193-201.

Noonan, T. S., Kovalev, R. K. 1997. Prayer, Illumination and Good Times: the Export of Bizantium Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol Times. Helsinki: Bizantium and the North (1995—1997). *Acta Bizantia Fennica*, 8, p. 73-95.

I. V. Zotsenko, M. A. Vasylieva,
D. V. Sitchinava

NEW EPIGRAPHIC FIND OF KYIV RUS' TIME FROM THE OUTSKIRTS OF KYIV

This article deals with the interpretation of new epigraphic find on the amphora fragment, from settlement Feofaniya (Kyiv, Ukraine) that was found during the excavations of the Architectural-Archaeological Expedition in 2016. Amphoras — is one of the most mass categories of imported products that came to the territory of Kyiv Rus' from Byzantium and the Black Sea during the X—XIII centuries. They provide a sufficiently clear chronological indicator, as well as provide information on trade relations, social and property stratification of society.

The fragment (14 × 16 cm) clearly shows the scribbled inscription «ТѢШЕ». On the basis of the analysis, it is likely that graffiti points to the name of the owner of the amphora (perhaps named Тѣх or Тѣшен), and not to its contents (it is however plausible that the latter was wine). This part of the amphora plays an important role in the study of external relations and confirms the high status of the inhabitants of this settlement.

Keywords: Kyiv, Kyiv Rus', settlement Feofaniya, epigraphy, amphoras with graffiti.

Одержано 18.12.2018

ВАСИЛЬЄВА Марія Анатолівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

VASYLIEVA Mariia A., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7050-2151, e-mail: scotland14170504@gmail.com.

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

ZOTSENKO Ivan V., Research Officer, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

E-mail: zotsenkoi@gmail.com.

СІЧІНАВА Дмитро Володимирович, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут російської мови ім. В. В. Виноградова РАН, вул. Волхонка, 18/2, Москва, 119019, Росія.

SITCHINAVA Dmitri V., PhD, Senior Research Fellow, V. V. Vinogradov Russian Language Institute of the Russian Academy of Sciences, st. Volkhonka, 18/2, Moscow, 119019, Russia.

ORCID: orcid.org/0000-0003-3453-4863, e-mail: mitrius@gmail.com.